

הארץ

דן איתן היה הבורר של האדריכלות הישראלית

דן איתן, שמת בשבוע שעבר, היה בכל צומת אפשרי של המקצוע: מהיכל התרבות ועד לכור בדימונה. הוא תיכנן ערים באיראן, אבל בסוף תמיד יזכרו לו את הכבשה השחורה של ירושלים

עקוב 

נעמה ריבה

15 בינואר 2023

תקציר הכתבה ב-169 מילים +

האדריכל דן איתן, שמת ביום רביעי שעבר בגיל 91, היה מייצג נאמן לאדריכלים ואנשי תרבות בני תקופתו. איתן עבד תקופה קצרה אצל שניים מהאדריכלים הבולטים בישראל בימי הקמתה — זאב רכטר ודב כרמי — ופתח משרד אדריכלים עם שותפו הראשון, יצחק ישר, בגיל 27. איתן היה חלק מהאליטה, מקורב ומקושר לשלטונות, איש בוחמה ש"העולם הזה" הרבה לפרסם ידיעות רכילותיות עליו ועל נשותיו בעבר — הסופרת רחל איתן והמשוררת רינה שני.

פעולותיו האדריכליות היו טובות ורעות: מצד אחד, הוא תיכנן ובנה שכונות ובניינים בהתאם לרוח הזמן כמו בניין "כלל" בירושלים ומתחם צמרת בתל אביב, שהיום הם שנויים במחלוקות. מצד שני, הוא היה חלק מקבוצת אדריכלים שהניחה את התשתית למבני הציבור החשובים במדינת ישראל. הוא תיכנן את מוזיאון תל אביב, בניין מקסיקו באוניברסיטת תל אביב ובשלב מאוחר יחסית, את הגלריה האוניברסיטאית בחזית הקמפוס.

כיום, רוב האדריכלים מתכננים מבנים משמעותיים רק כשהם סביב גיל 50. במובן הזה, לאיתן ולבני דורו היה מזל. "אני חושב שאדריכל בשנות ה-20 לחייו יכול ליצור אדריכלות מצוינת", אמר איתן בראיון ל-TheMarker במלאות לו 80. "אם הוא אדריכל טוב, הוא ייגש לתכנון בדחילו וברחימו ויעשה תוכנית טובה. כבר אמרתי שיש אדריכלים שחיים כדי לעסוק באדריכלות. זו לא שאלה של גיל".

הבניין הראשון שתיכנן היה התחנה המרכזית בחדרה ב-1956, כשהוא בן 25 בלבד. התחנה נחנכה ב-1964. המבנה היה פונקציונלי ונבנה לפי עקרונות הסגנון הברוטליסטי מבטון חשוף ונקי מקישוטים מיותרים. "חשיבותו של הבניין היתה שבתוך כל הבנייה הצנועה רציתי ליצור תחושה של מבנה ציבור, עם תוכנית המקלה על ההתמצאות בו", אמר בראיון ל-Xnet. "מבנה לא מורכב ופשוט מאוד, חסכני ופונקציונלי, והשיקולים שכיוונו את התכנון אז תקפים גם היום". עוד פרויקט שתיכנן בראשית דרכו יחד

עם ישר, לאחר שזכו בתחרות אדריכלים מצומצמת, היה הקריה למחקר גרעיני בדימונה בסוף שנות ה-50. במשך שנים רבות התכנן נותר סודי, אך לפני כעשור חשף את התוכניות באתר המשרד המשותף לו ולבת זוגו ב-30 השנים האחרונות, האדריכלית רות להב. כמו יתר מבני הציבור באותה תקופה, גם חזיתות המבנים בקריה הגרעינית התאפיינו בבטון חשוף. השניים תכננו את האזור האזרחי בקריה, שכלל משרדים להנהלה, חדרי אוכל, מרכז מחקר, חדרי לינה, מרפאה ובהמשך גם ספרייה ובית ספר.

בראיון ל"הארץ" לפני כעשור אמר איתן: "ראו בזה מפעל לאומי חדשני. אנחנו עושים מדינה חדשה, אנחנו גם רוצים אדריכלות חדשה. זה היה ברור לגמרי שיעשו תחרות על תכנון המרכז האזרחי של הכור". הוא אומנם לא ביקר במתחם לאורך השנים ("הם לא בדיוק מקבלי אורחים", צחק באותו ראיון) אבל תיאר אותו בערגה: "זו ממש עיירה, וזה נורא מעניין. אלו אנשים שעובדים יחד במקום אחד, עם כל הסיכונים ועם האחריות שמוטלת עליהם. הם אוכלים במקום אחד, מקבלים בו הרצאות, חאים סרטים ומקיימים חיי חברה". באותו ראיון ב־TheMarker, אמר שלאדריכלים בראשית ימיה של המדינה "היתה תחושה של שליחות. הגיעו תורות חדשות שטענו שהקליפה היא רק ביטוי ושאפשר לתכנן אותה בצורות שונות ולהכניס לתוכה פונקציות שונות. עד שנות ה-70 היתה תחושת שלמות בין המחשבה התיאורטית. האדריכלות פחות אידיאולוגית, החברה נעשית מגוונת יותר ויש ציפיות רבות. יותר אדריכלים נענים לרצונות הלקוחות. גם במקרה הזה ההון משפיע על המוצר. יש שני סוגי אדריכלים — כאלה שעוסקים באדריכלות כדי לחיות וכאלה שחיים כדי לעסוק באדריכלות".

בוהמיין וממסדי

פרופ' ערן נוימן, דיקן הפקולטה לאמנויות באוניברסיטת תל אביב הממוקמת בבניין מקסיקו, ומנהל ארכיון עזריאלי במוזיאון תל אביב, עובד למעשה בשני בניינים שתיכנן איתן. "אני חי בבניינים שלו, ויש משהו מאוד קלאסי בתכנון שלהם. הם בניינים מאוד נכונים, הם לא באים לטלטל את המשתמש. מערכת התנועה בהם ברורה, החללים שלהם מוגדרים. הוא לא כמו בן דורו רם כרמי, שאפשר לברקר אותו, אבל הוא היה מאוד יצרי בתכנון". נוימן מסכים שלא ניתן לשחזר את המעמד שהיו לבני דורו של איתן. "זו היתה תקופה אחרת, כשבנו את הבניינים החשובים במדינה. היית מוציא יד מהחלון והיה נופל לך מהשמים פרויקט. יכולת להיות מצד אחד ממסדי ומצד שני לברקר את הממסד. במובן הזה, איתן דומה למישהו כמו מוטי קירשנבאום. מצד אחד ביקורתי, מצד שני נמצא בעמדות מפתח. אז היה מותר להיות גם בוהמיין וגם ממסדי. זה מה שמאוד איפייין את הישראליות — עד המהפך ב-1977".

למרות שזכה כמעט בכל פרס והכרה אפשרית, ומעמדו בקרב קהילת האדריכלים היה גבוה, הוא לא נחשב לפורץ דרך. לגבי מוזיאון תל אביב, ישנה טענה ישנה כי הוא דומה מאוד למבנים בארצות הברית וביפן. "יש לו חשיבות והוא היה בצמתים מאוד מרכזיים, גם בתור מרצה בטכניון. הוא היה מחנך ופעל להקים את הבית ספר באוניברסיטה והיה שופט בתחרויות ובפרסים", אומר נוימן. "הוא ידע להיות פוליטיקאי ומחובר למנגנוני הכוח, ולאורך כמעט 70 שנה לא נפלט החוצה מאף שלב. הוא היה איש שיחה ומספר סיפורים. היה לו המון ידע והוא הכיר את כולם".

בהקשר לחיבורו לממסד, יש לציין את פעילותו באיראן, שם תיכנן את הערים בנדר עבאס ובנדר בושר, שנועדו לשיכון חיילי הצבא האיראני המוצבים במפרץ הפרסי. ד"ר נטע פניגר, מרצה והיסטוריונית של אדריכלות שחקרה את פעילות האדריכלים הישראלים באיראן, אומרת שכמו בישראל, גם באיראן הוא ידע ליצור את הקשרים הנכונים. "הוא נפגש שם עם שר הפנים, האדמירל, משפחת המלוכה. הוא תמיד הציג את עצמו כאיש שמאל, שבכל זאת נתנו לו לתכנן את הכור האטומי. אבל כשבוחנים את זה מנקודת מבט עכשווית, מבינים שהוא היה ליברל ולא איש שמאל מובהק".

חלק מהחיבורים האלו קשורים לכך שאיתן גם היה איש החיים הטובים, כריזמטי ושרמנטי. "צברתי הרבה שעות איתו. הוא סיפר לי על הפרויקטים שנבנו, ועל אלה שלא. על פגישות במטוסים ובמשרדים מפוארים עם השמנה וסולתה של איראן בשנות ה-70", מספרת פניגר. "הוא סיפר על שיחות ומסיבות ועל רעיונות תכנוניים חדשים, על אתגרים עם אקלים ותרבות. הוא היה נדיב בזמן ובחומר ותמיד מרתק, מלא סקרנות עדיין למקום שתיכנן לפני 40 שנה. הוא כל כך שמח על הקשרים שלו עם האיראנים, שסיפרו לו מה קורה עם הפרויקטים שלו היום, והיה היה 'מבקר' אותם ב־google earth. כשקראתי לעבודת הדוקטורט שלי — עם לא מעט ביקורתיות — 'בונים מזרח תיכון חדש', ידעתי שבמקרה שלו היתה כוונה אמיתית להבין ולהכיר ולא לשנות לדמותנו".

שלדים בארון

אחרי מלחמת ששת הימים ואיחוד ירושלים, איתן היה חלק מקבוצה גדולה של אדריכלים שתיכננה מגדלים בירושלים. עשרות מהפרויקטים לא יצאו לפועל, אך חלקם כן, ביניהם שני מבנים שבולטים בנוף מרכז העיר: מגדל העיר ומרכז כלל. האחרון זכה לאורך שנים רבות לביקורת עזה וחלקים נרחבים שלו היו נטושים. מה שהחזיר בשנים האחרונות את מרכז כלל לחיים זו עמותת "מוסללה" שמורכבת מקבוצת יוצרים ואמנים, והתמקמה בבניין מ-2015. הם הקימו בו גג ירוק, בית קפה ועורכים בו כנסים ואירועים. "זה היה הלב של ירושלים, אם אנחנו נצליח להפוך את הלב הכלכלי שנכשל ללב התרבותי של העיר זה יהדהד לכל הכיוונים", אומר מתן ישראלי ממיסדי "מוסללה". "עבור איתן מרכז כלל היה כמו כבשה שחורה שמעזה עוד להרים ראש ולהזכיר את דבר קיומה בין עשרות מבנים מוצלחים, נחבאת ברזומה ארוך ועטור פרסים. לכן, לא יצא לו לחזור לבניין הרבה פעמים. ברור. מי רוצה להתמודד עם השלדים בארון? במיוחד כשמדובר בשלד בגודל של בניין כלל".

לדברי ישראלי, למרות שאיתן התרחק מהבניין, הוא שמח על שינוי גורלו של "הילד הפחות מוצלח", כלשונו. "למרות כל הקושי והשנים שעברו, היה ברור ששמור לו מקום מיוחד עבור הבניין הזה. בכל ביקור הוא היה מתבונן בבניין הרעוע, וכאילו ביכולתו לראות מבעד את השכבה הנוספת והזוהרת שייחל לה בעיני רוחו, את המעליות השקופות מבריקות כמו ביום הפתיחה החגיגי, בו אלפי ירושלמים סקרנים גדשו את המעברים והמדרגות הנעות. בכל הזדמנות שדיברנו הוא חזר ואמר כי הוא מאמין שהכיוון שאנחנו לוקחים את הבניין אליו, יביא בסוף לשינוי ויחשוף לעולם את התכנון הייחודי שלו. שלמרות כל הטעויות, מדובר בבניין מרתק ולא שגרתי שאי אפשר להישאר אדישים אליו".

פרופ' אלונה נצן-שיפטן, ראש המרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון, וחברה בצוות השיפוט שהעניק לאיתן את פרס ישראל, מגדירה את איתן כ"בורר של האדריכלות הישראלית". בשנים האחרונות ערכה איתו ראיונות רבים לקראת ספר שעדיין לא יצא בשל הקושי להעביר את דמותו ומוחו הקודח של האיש לכדי ספר — "הוא כנראה לא היה יכול לצאת בחייו. מאז שהתחלנו לעבוד עליו סיימנו חמישה ספרים אחרים. הוא לא רצה שהסיפור ייגמר. תמיד היה בדרך לעוד, מין קסם וסקרנות וחיוניות בלתי נלאים ולא ניתנים לסיכום".

נצן-שיפטן אומרת על איתן כי הוא "האיש שהיה בכל צומת משמעותי של המקצוע, שידע לנווט את הספינה במים סוערים — בין הרכטרים, השרונים והכרמיים של היכל התרבות, בין הכוחות החשאיים של הכור בדימונה, האיש שבשדות השחונים של איראן בנה ערים שהאיראנים אפילו לא דימינו. הצעיר שאומץ על ידי ארתור גליקסון למשרד השיכון כדי לתכנן פרויקטים בהן ניתן להתגאות בפני אורחים מחו"ל. הסוציאליסט שבנה את שכונת הניצחון בדימונה, ושלא הבחין, כמו בני דורו, בהבדל הכרוך בהעתקת אותם הערכים החברתיים אל מזרח ירושלים. הארכיטקט שגם כישלון מהדהד שלו עתיר כרימון בתובנות אדריכליות".

